

Afgiftekantoor
Antwerpen X

Driemaandelijks
Nieuwsbrief voor
EPITAAF-leden

Nummer 36
juli-aug.-sept. 1997
11de jaargang

EPITAAF

vereniging voor funeraire archeologie

Voorwoord

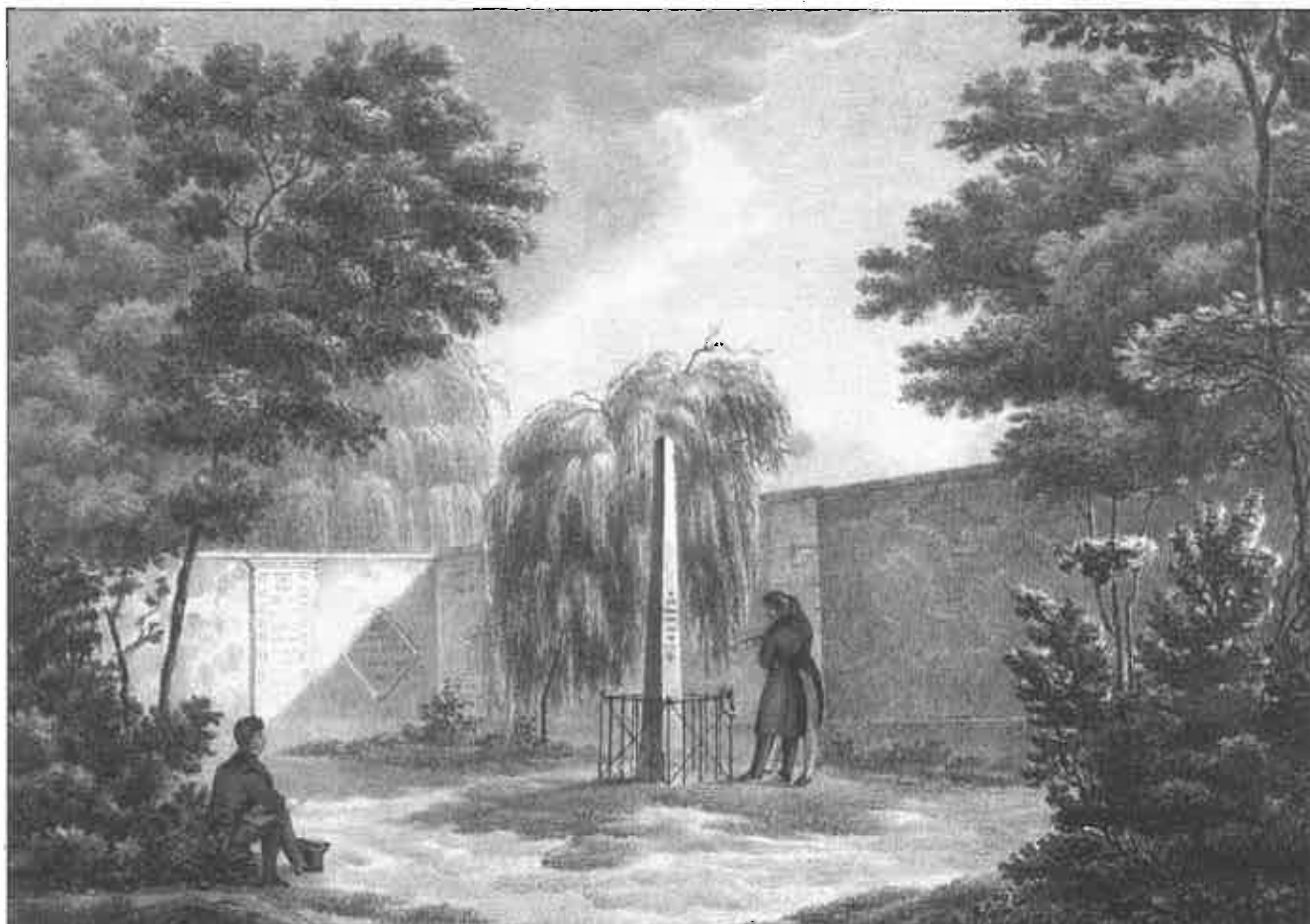
In het najaar van 1997 loopt in het Museum voor Schone Kunsten van Gent de groots opgezette tentoonstelling Paris-Bruxelles/Brussel-Parijs. Deze is het gemeenschappelijk initiatief van het Musée d'Orsay in Parijs en het hogergenoemde K.M.S.K. Gent. Aansluitend hierbij koos Epitaaf als thema voor de Brusselse Open-Monumentendagen een wandeling op het kerkhof van Laken met de relatie Brussel-Parijs als invalshoek en het accent op de artistieke relatie tussen de beide metropolen. Het is ook de bedoeling om voor

die gelegenheid een bescheiden tentoonstelling op te zetten rond een aantal van de hierna besproken grafmonumenten en personages.

Inhoud

Brussel-Parijs. Een artistieke wisselwerking weerspiegeld op het kerkhof van Laken	2
Ernest Salu overleed tien jaar geleden	8
Open-Monumentendagen in Vlaanderen (14 sept.) en Brussel (20 en 21 sept.) .	8
Studiedag en concert, requiem	8

Het grafmonument van de Franse schilder J.L. David (†1825) op de begraafplaats 'Leopoldswijk' te Sint-Joost-ten-Node, vóór de overbrenging naar de Begraafplaats van Brussel te Evere. Het onderschrift vermeldt ondermeer "Ici dessous repose son corps enbaumé" (Brussel, Koninklijke Bibliotheek).

BRUSSEL-PARIJS

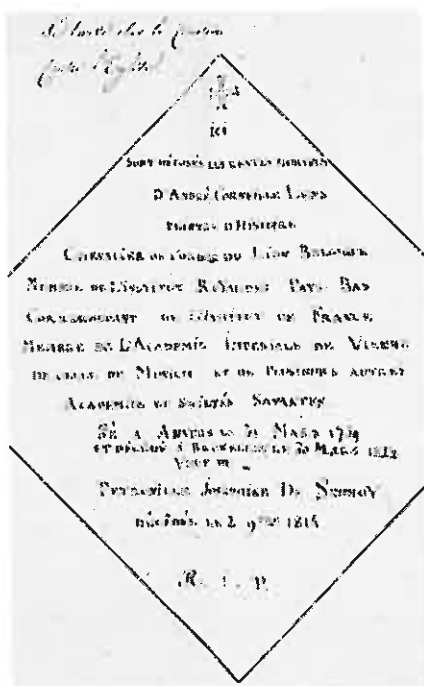
Een artistieke wisselwerking weerspiegeld op het kerkhof van Laken

Een wandeling op het kerkhof van Laken met de relatie Brussel-Parijs in het achterhoofd brengt ons langs graven van architecten en schilders, langs funeraire sculpturen van bekende Brusselse en Parijse kunstenaars...

Begin van de 19de eeuw : het artistieke Brussel onder invloed van Parijs

Onder het Napoleontische bewind wordt de Brusselse Academie gesloten (definitief vanaf 1897). Het centralistisch beleid twijfelde aan de noodzaak van een "Ecole de Beaux-Arts" in Brussel, gedegradeerd tot provinciestad. Op 25 februari 1795 werd een decreet uitgevaardigd waarbij per departement nog slechts één centrale afdeling voor het kunstonderwijs werd voorzien. En hoewel een centrale afdeling van

Grafschrift van A.C. Lens, in 1904 nog door A. Cosyn gesignaleerd op de buitenmuur van de oude parochiekerk (Brussel, Stadsarchief, 19de-eeuws Epitaphier).

het Dijledepartement in Brussel werd geopend op 29 mei 1795 werd diezelfde afdeling gesloten in 1797 om budgettaire redenen...

Brusselse kunstenaars zouden zich niet zondermeer bij dit besluit neerleggen. In 1800 komt er protest vanuit een groep kunstenaars waaronder kunstschilder *André LENS (begraven op Laken)* en beeldhouwer Gilles Lambert Godecharle (1). Eén van de argumenten was het ontbreken van een "klas naar de natuur" in het kunst- onderwijs dat door de Franse departementen werd georganiseerd. Op initiatief van burgemeester *Nicolas Jean ROUPPE (begraven op Laken)* werd in Brussel opnieuw een "Academie de Peinture, Sculpture et Architecture" opgericht (2). Toch zou in deze eigen Brusselse academie de discussie nog hoog oplopen ondermeer onder kunstenaars en architecten, waarbij Lens, in samenspraak met zijn collega-schilder François en beeldhouwers Godecharle en Janssens, een leerprogramma voor de academie had uitgewerkt dat maar weinig aandacht schonk aan de architectuur, dit tot groot ongenoegen van de architecten.

De dominerende invloed vanuit Parijs op het artistieke gebeuren zou zich vooral op de architectuur laten gelden. Verschillende Franse architecten zakten ook af naar Brussel, zoals François Verly (ontwerper van o.a. een "Projet d'embellissement de la ville de Bruxelles, 1817), en L.E. Damesme (ontwerper van de Muntschouwburg). Die dominerende invloed van Franse architecten op de Brusselse architectuur was overigens al veel vroeger ingezet. Was het Brusselse Koningsplein (1785) niet ontworpen door de

Franse architect Barré en de werf ervan geleid door architect Barnabé Guymard, ook al van Franse origine.

Maar ook een hele generatie Brusselse architecten, actief in het begin van de 19de eeuw, kregen een opleiding in Parijs.

Een Belg (Nederlander) in Parijs

Eén ervan die voor Brussel een belangrijke rol zou spelen was *Tilman François SUYS (Oostende, 1783 - Brugge, 1861) (begraven op Laken, perk 28)*. Hij zakte in 1806 af naar Parijs, waar hij in de leer ging bij de bekende architecten Ch. Percier (1764-1838) en P.F.L. Fontaine (1762-1853) aan de "Ecole Spéciale de Peinture, Sculpture et Architecture" (3). Vanaf 1808 is hij er ingeschreven aan de "Ecole des Beaux-Arts". Suys leerde er ook de Belgische architecten Bruno Renard (1781-1861) en Louis Roelandt (1786-1864) kennen. Dit toont aan hoe belangrijk deze Parijse ateliers wel waren; jonge architecten en kunstenaars kwamen er niet alleen in contact met hun Franse collega's, maar ook met landgenoten, en hielden er soms zeer intense artistieke contacten aan over, die bepalend zouden zijn voor hun latere carrière. Suys rondde zijn briljante studies in Parijs af met een "Grand Prix" in 1812 wat hem een vervolg van zijn studies opleverde op kosten van de Franse staat aan de "Académie de France" te Rome.

De loopbaan van deze in Oostende geboren architect is in alle opzichten merkwaardig en het is opvallend vast te stellen hoe hij een erg bewogen politieke periode doorworstelt. Als burger van het Franse Keizerrijk (hij was immers inwoner van het Dijledepartement) slaagt hij

Portret van architect Tilman François Suys (Annuaire 1864) / Grafmonument van de familie Suys, met portretmedaillon van architect Tilman François Suys, gebeeldhouwd door Jaquet (foto Linda Van Santvoort).

erin zijn studies door de Franse staat te laten financieren. De val van Napoleon brengt Suys even in een moeilijke positie tijdens zijn verblijf in Rome (1813-1816). Hij is inmiddels immers Nederlander geworden en de Franse staat weigert verdere studietoelage.

Die zou op aandringen van Koning Willem zijn vervangen door een Nederlandse beurs, tenminste dat vertelt **André Van Hasselt (begraven op Laken)** die ooit een biografie schreef van Suys. Dat Suys inderdaad op een goed blaadje stond bij Willem I kan niet worden in twijfel getrokken want die benoemt hem in 1820 tot hoofd van de Amsterdamse academie voor bouwkunst en beeldende kunsten en in 1825 wordt hij zelfs aangesteld als hofarchitect in Brussel in vervanging van architect Charles Vanderstraeten met wie koning Willem I in onenigheid was gekomen. Tilman François Suys zal die functie blijven waarnemen tot aan de omwenteling in 1830. Maar merkwaardig is vooral dat hij ook na 1830 in functie zal blijven als "architect van de Koninklijke Paleizen" tot 1838.

Inmiddels heeft Suys zich in 1825 definitief in Brussel gevestigd. Aanvankelijk woont hij in één van

de mooie herenhuizen van de Koningsstraat vlakbij het Koninklijk Park en later in een eigen woning eveneens aan de Koningsstraat, maar nu recht tegenover de Kruidtuin. Hij woont er op nauwelijks een paar honderd meter van kunstschilder **François-Joseph Navez (Charleroi, 1787 - Brussel, 1869) (begraven op Laken, perk 6A, weg 15)** met wie hij zeer goed bevriend was.

Die vriendschap is terug te brengen tot hun beider verblijf in Rome, waar ze elkaar zouden hebben leren kennen. Reeds in 1818 schreef kunstschilder Navez met veel lof over de jonge architect aan zijn beschermheer Dehemptinne : *"Eindelijk een waardevol architect die zich in ons land zal komen vestigen. Mr. Suys, van Oostende, een leerling van Percier te Parijs, die de grote prijs heeft behaald, heeft zes jaar in Italië doorgebracht (...) als de regering werkelijk waarde kan inschatten, moet zij op hem meer dan op een ander beroep doen (...) ik verzoek je voor hem te doen wat je ook voor mij zou doen. In Rome was ik goed met hem bevriend (...) ik zou heel graag willen dat men hem in dienst neemt om die domkoppen eens op hun plaats te zetten"* (5).

Navez zou die vriendschap nog bevestigen door in 1824 aan Tilman François Suys de opdracht te geven tot de bouw van zijn woning in de Koningsstraat. Toen Navez in 1835 definitief werd aangesteld als directeur van de Brusselse academie, stelde hij Suys aan als directeur van de afdeling architectuur.

Brussel als toevluchtsoord voor Franse bannelingen

Ook voor kunstschilders was een vervolmaking van de opleiding in Parijs haast onvermijdelijk. Ook kunstschilder Navez kon dankzij een beurs van de "Société des Beaux-Arts" zijn opleiding vervolledigen in het atelier van **Jacques-Louis David (Parijs, 1748 - Brussel, 1825)** (6). David was op dat ogenblik de onbetwistbare leider van de neo-classicistische schildersschool; in zijn atelier, ondergebracht in het Parijse Louvre, ontving hij heel wat buitenlandse leerlingen. Napoleon benoemde hem tot hofschilder.

Met de val van Napoleon werd David in 1816 uit zijn stad en land verbannen. De jonge Navez keerde met zijn leermeester terug naar Brussel. Voor David werd het een levenslange ballingschap. Zijn gebalsemd lichaam werd begraven onder een bijna 4 meter hoge obelisk en in 1882 overgebracht naar de nieuwe Brusselse begraafplaats op Evere. David woonde in Brussel, achter de Munt-schouwburg; zijn woning in de Leopoldstraat wordt nog steeds versierd met een gedenkplaat die ons aan dit verblijf herinnert. De aanwezigheid van Jacques Louis David in Brussel bleef zeker niet onopgemerkt.

Ongetwijfeld oefende hij achter de schermen grote invloed uit op het kunstgebeuren in deze stad. Niet toevallig is David afgebeeld op een schilderij dat een klas van de Brusselse academie voorstelt. Het schilderij getiteld "de klas van Joseph François aan de academie van Brussel" bewaard in het Brusselse stadsmuseum is gedateerd

1821 en van de hand van Célestin François (1787-1846). Het is méér dan de afbeelding van een klas naar levend model in de Brusselse academie, toen ondergebracht in het stadhuis. Op de voorgrond van dit schilderij staan alle leraars van die bewuste academie voorgesteld. Links een groepje kunstenaars, van links naar rechts: Joseph François, Jan De Landtsheer en Constantin Coene. In een tweede groepje rechts staan van links naar rechts beeldhouwer Gilles-Lambert Godecharle, François Joseph Navez en Louis David. Dat deze laatste twee samen op dit schilderij voorkomen is niet aan het toeval te wijten en is zelfs sterk geforceerd. In 1821 was Navez immers in Rome. Dit schilderij geeft dus onbetwistbaar de sterke relatie aan tussen de leerling Navez en zijn Parijse leermeester David.

Parijs als 'referentie' voor artistiek succes

Zelfs voor de jongere generatie schilders bleef Parijs een 'verplichting' in een degelijke opleiding. Historieschilder **Edouard De Biefve (1808-1882) (begraven op Laken, perk 16, hoek weg 1/22)** was onder het directeursschap van Navez leerling van de Brusselse academie tussen 1827 en 1830.

Portret van kunstschilder Edouard De Biefve (gravure Slingeneyer) / Sculptuur op het grafmonument van Edouard De Biefve (foto Linda Van Santvoort).

Ook hij vervulde zijn opleiding in Parijs vanaf 1831 bij David d'Angers en Paul Delaroche. Hij bleef tien jaar lang in Parijs wonen en in 1841 stelt hij er zijn meest bekende werk tentoon "compromis des Nobles". Het succes dat hij oogstte in Parijs met deze historische compositie betekende de aanzet tot een bloeiende artistieke carrière. Hij werkte vooral in dienst van het Pruisische hof en van Koning Ludwig II van Beieren.(7)

Edouard De Biefve werd door tijdgenoten omschreven als "un homme peu sociable", als iemand die nog leefde volgens het 'ancien régime'. In zijn testament (1879) ontferde hij zijn familie ten voordele van het Brusselse bestuur der Godshuizen en schonk hij zijn belangrijkste werken aan de Belgische Staat, om er zeker van te zijn dat zijn werk in onze musea aanwezig zou zijn. Tegelijk voorzag hij ook een som van 20.000 fr. voor de oprichting van zijn grafmonument "voulant reposer sous une oeuvre d'art" (8).

Zijn grafmonument op het kerkhof van Laken komt zeker aan die ambitie tegemoet, het is een opvallende creatie naar ontwerp van architect A.J. Cels. Naar verluid zou het bekronende beeldhouwwerk

door de kunstenaar zelf zijn ontworpen. De portretbuste van Edouard De Biefve staat op een zuil, versierd met louwerkransen. Een vrouw, palmtak in de ene hand en loftrumpet in de andere, knielt eerbiedig, het hoofd bewonderend opgericht naar de kunstenaar, zijn attributen - schilderspalet, borstels en doeken - liggen aan de voet van de zuil. In de zware arduinen sokkel zijn de titels van zijn meest bekende schilderijen gebeiteld.

Beeldhouwer Auguste Rodin in Brussel

In de 19de eeuw was Brussel herhaaldelijk een toevluchtsoord voor Franse (hoofdzakelijk Parijse) kunstenaars. Tijdens de Frans-Duitse oorlog komen vooral beeldhouwers naar Brussel om er mee te werken aan de 'verfraaiing' van de stad. In de herfst van 1870 komt Albert Ernest Carrier-Belleuse (1824-1887) naar Brussel met ondermeer als specifieke opdracht de Beurs met beelden te versieren. Carrier-Belleuse werkt in nauwe samenspraak met architect **Léon SUYS (1823-1887) (begraven op Laken, zoon van de hogervernoemde Tilman François Suys)**. Léon Suys stelt hem zelfs een atelier dat hij bezit in de Montoyerstraat (nr. 80, Leopoldswijk) ter beschikking.

Dat deze Franse beeldhouwer in Brussel méér dan alleen maar de Beurs met beeldhouwwerk versiert is duidelijk. Op het kerkhof van Laken staat één van zijn meesterwerken op het **grafmonument van de familie Ghémar (kerkhof van Laken, perk 61, kruising weg 29 & 31) (9)**.

Carrier-Belleuse omringt zich in Brussel met een schare van beeldhouwers en ornemanisten. In januari 1871 roept Carrier-Belleuse zijn medewerker Rodin uit Parijs naar Brussel. **Auguste Rodin is zeer nadrukkelijk aanwezig op het Lakense kerkhof met zijn denker op het grafmonument van Jef Dillen (perk 9, recht tegenover de ingang aan het**

De denker van Rodin op het grafmonument van Dillen (foto Linda Van Santvoort).

Kardinaal Cardijnplantsoen).

Rodins bijdrage in de sculpturale versiering van de Beurs was al langer gekend maar sinds de verschijning van de catalogus van de tentoonstelling *Vers l'Age d'Airin. Rodin en Belgique* (Paris, Musée Rodin, 1998) (10) en het eraan voorafgegangene speurwerk kan die bijdrage nu met veel meer precisie worden omschreven. Zeker is dat Rodin de decoratieve fries onder de kroonlijst heeft afgewerkt en dat ook de cariatiden binnenin de Beurs van zijn hand zijn. In het atelier van Carrier-Belleuse maakte Rodin kennis met andere Belgische beeldhouwers, o.a. met beeldhouwer Dillens (1849-1904). **Julien Dillens op het Lakense kerkhof aanwezig met de 'doodsgenius' op het grafmonument van de familie Moselli (perk 5A, grote laan vertrekkend van de hoofdingang)** - een werk dat dateert van omstreeks 1875 - zal zeer nauwe contacten met Rodin onderhouden, ook nog nadat deze laatste naar Parijs was teruggekeerd. (11)

In hoeverre Rodin op de werf van de Beurs ook kennis kan hebben gemaakt met **beeldhouwer Ernest SALU (begraven op Laken)**, van wie toch altijd wordt verteld dat hij zijn carrière begon met de sculpturale versiering van de Beurs, blijft

vooral nog een vraagteken. Ernest Salu komt in deze catalogus nergens ter sprake, maar het is en blijft natuurlijk de vraag welke precies de positie en bijdrage was van Salu in de afwerking van de Beurs. Vergeten we niet dat die werf op dat ogenblik de grootste was in Brussel en dat het aantal participerende beeldhouwers aanzienlijk was, helpers en 'praticiens' kunnen nauwelijks worden achterhaald.

De samenwerking Rodin & Carrier-Belleuse in België was niet van lange duur. In juli 1871 ontstaat er onenigheid tussen beiden en beslist Rodin zijn eigen weg te gaan.

In september van hetzelfde jaar associeert hij zich met Antoon Van Rasbourgh met wie Rodin gedurende zijn Belgische verblijf - te situeren tussen 1871-1877 - zal blijven samenwerken, voornamelijk aan opdrachten voor monumentale sculptuur (o.a. voor het Brussels Muziekconservatorium en voor de omheining van het Academiënpaleis). Zij delen een atelier in de Sans-Soucistraat 111 in Elsene. Daarnaast echter werkt Rodin ook zelfstandig verder aan hoofdzakelijk kleinere sculpturen; zo zijn er reeksen van vrouwenbustes die vaak zijn afgeleid van éénzelfde thema. Later zal Rodin ten dele afstand nemen van die vaak bevallige vrouwenbustes omdat het 'kunst' was 'om den brode'. Rodin raakt ook stilaan ingeburgerd in Brussel waar hij steeds meer in de gelegenheid wordt gesteld om er te werken voor de burgerij, met name door het maken van o.a. portretbustes.

Dat die Belgische periode voor Rodin van groot belang was kan niet worden betwist. Zelf zou hij hebben gezegd dat ze de beste en de gelukkigste van zijn leven was (12). Ook op artistiek vlak was deze periode bepalend. Het beeld *Vers l'Age d'Airin* kwam in Brussel tot stand, een plaaster werd voor het eerst tentoongesteld in 1877 op de tentoonstelling van de Brusselse "Cercle Artistique et Littéraire" en zou een vloedgolf van reacties -

negatieve maar ook positieve - veroorzaken. Het beeld mag ongetwijfeld als een mijlpaal in de carrière van Rodin worden bestempeld.

Wanneer Rodin in 1877 terugkeert naar Parijs zullen enkele Belgische beeldhouwers hem volgen, o.a. **Paul De Vigne (Gent, 1843 - Brussel, 1901) (begraven op Laken, graf galerij, ontoegankelijk deel)**. Paul De Vigne betreft er een atelier vlakbij dat van Rodin met wie hij nauwe contacten onderhoudt. Zijn verblijf in Parijs belet hem echter niet om Belgische opdrachten in de wacht te slepen, o.a. voor de versiering van de gevel van het Brusselse Paleis voor Schone Kunsten in de Regentschapsstraat (huidig Museum voor Oude Kunst). Toch was er bezwaar van de toenmalige Commissie voor Monumenten en Landschappen tegen de uitwerking van een beeld in Parijs, zij vragen dat beeldhouwer De Vigne, samen met zijn eveneens in Parijs verblijvende collega Charles Vanderstappen naar Brussel zou terugkeren. Beide kunstenaars verzetten zich met klem tegen deze beslissing. In een brief aan de hogergenoemde commissie leggen ze uit waarom :

(...) les avantages artistiques qu'on trouve ici sont nombreux et incontestables. En nous installant à Paris nous avons la conviction d'avoir choisi le milieu le plus favorable pour faire une oeuvre monumentale; nous n'y sommes pas seulement en présence des oeuvres modernes les plus belles qui peuvent nous servir de guides, mais nous y sommes en contact avec les sculpteurs les plus éminents de l'époque (...).

(brief ondertekend Paul De Vigne & Charles Vanderstappen, Parijs, 19.02.1880) (13). Pas in 1882 zal Paul De Vigne definitief naar Brussel terugkeren.

Hamvraag blijft natuurlijk hoe de denker van Rodin op het kerkhof van Laken is beland. In dat verband maakt de nieuwe catalogus ons niet veel wijzer. Jef Dillen verwierf het beeld, afkomstig uit het

Rodinmuseum in 1926; daaruit volgden contacten met Georges Grappe toenmalig conservator. Jef Dillen hielp hem o.a. bij speurwerk naar ander werk van Rodin in België. Dat Dillen als "expert de la salle des ventes des Beaux-Arts de Bruxelles" goed geplaatst was om een interessante collectie kunstwerken aan te leggen is duidelijk. Het beeld werd door de weduwe van Dillen aan de stad Brussel geschonken in 1968 samen met een bedrag van 200.000 fr. voor onderhoud. De waarde van de denker werd toen al op méér dan één miljoen frank geraamd.

Toch is die aanwezigheid van Parijse kunstenaars in Brussel in de periode 1860-80 niet echt uitzonderlijk. Veel minder gekend, maar zeker niet onbelangrijk, is het succesverhaal van beeldhouwer-ornamenteur **Georges HOUTSTONT, eveneens aanwezig op het kerkhof van Laken. Hij sculpteerde het fraaie**

neogotische portaal ter afsluiting van het koor van de oude O.-L.-Vrouwkerk.

Hoe Georges Houtstont in Brussel belandde vertoont veel gelijkenis met het verhaal van Carrier-Belleuse. Het was architect Hendrik Beyaert die de Franse beeldhouwer naar hier haalde voor de afwerking van de Nationale Bank in 1862. Uit een brief van Beyaert (14) blijkt dat er in die periode grote nood was aan beeldhouwers in Brussel, tenminste aan beeldhouwers die in staat waren om grote werken af te werken. De zeer intense samenwerking Houtstont- Beyaert bleef niet beperkt tot de werf van de Nationale Bank maar werd uitgebreid tot o.a. de afwerking van het huis "de kater en de kat" op de Anspachlaan te Brussel.

Houtstont van zijn kant vond in Brussel genoeg werk om er zich definitief te vestigen. Zijn atelier -

gelegen tussen de Veydtstraat en de Charleroiesteeweg en oorspronkelijk gebouwd naar ontwerp van Beyaert - groeide uit tot een van de grootste en meest professionele in Brussel. Horta - die een tijdlang aan de Charleroiesteeweg woonde en vanuit zijn appartement uitkeek op dit atelier - schrijft erover in zijn mémoires. Het atelier Houtstont was betrokken bij heel wat grote werken van bekende architecten. Uit een eigenhandig geschreven curriculum (15) van de beeldhouwer blijkt alvast dat de lijst van architecten met wie hij samenwerkte indrukwekkend is : Beyaert, **Balat (begraven op Laken)**, Partoes, Jamaer, Janlet, Bordiau, Maquet en **Poelaert (begraven op Laken)** en dat deze kunstenaar herhaaldelijk aan "koninklijke" opdrachten werkte.

Toch was de bijdrage van een Franse beeldhouwer aan onze nationale monumenten soms ook

Het neogotische portaal van G. Houtstont voor de Sint-Barbarakapel, rond 1895 verplaatst naar het koor van de oude Onze-Lieve-Vrouwkerk. Foto van Jules Géruzet, met eigenhandige opdracht van ontwerper Louis De Curte aan zijn "vriend en collega J. Van Ysendyck" (verzameling Epitaaf). Rechts de huidige toestand van het timpaan (foto Linda Van Santvoort)

Grafmonument van de familie Khnopff (foto Linda Van Santvoort)

omstreden. Vaak werd bij grote werven vooropgesteld dat deze moesten worden uitgevoerd door vakmensen en kunstenaars van bij ons. Dergelijke protectionistische overwegingen waren er bijna de oorzaak van dat de ornamentale sculptuur van het Justitiepaleis - ontworpen door architect Jozef Poelaert - aan beeldhouwer Houtstont ontsnapten. Gelukkig was er de tussenkomst van ingenieur Wellens in een brief aan de Minister van Justitie, daterend van oktober 1876, waarin hij het atelier van Houtstont als volgt verdedigt : (...) *si le sieur Houtstont est français d'origine, les services que depuis plus de seize ans, il a rendus en Belgique, lui donnent le droit de ne pas être traité en étranger dans ce pays. Par ses talents et son activité, Mr. Houtstont a fait faire de grands progrès à l'art de la décoration architecturale en Belgique et il à contribué beaucoup à son développement et à ses nombreuses applications. Il possède à Bruxelles, l'atelier le plus complet et le mieux outillé, où un grand nombre de belges sont constamment occupés.* (16)

Dit laatste kan inderdaad worden bevestigd. Onder de medewerkers van beeldhouwer Houtstont kan o.a. architect Paul Hankar worden gerekend.

Wij beginnen maar stilaan zicht te krijgen op het belang van dit 'Franse' beeldhouwersatelier in Brussel en nog lang niet al zijn werven zijn gekend. Eén ervan verdient in deze context alvast te worden vermeld. Het is zijn bijdrage bij de versiering van het prachtige neogotische monument (17) van Leopold I naar ontwerp van architect **Louis De Curte (Gent, 1817 - Brussel, 1891) (begraven op Laken)** (18). Architect Louis De Curte was een leerling van de Ecole des Beaux-Arts in Parijs. Na zijn studies keerde hij niet meteen terug naar België, maar was verbonden aan de "service des monuments historiques de France" en werkte onder leiding van de bekende

Detail van het grafmonument van Louis De Curte : de werktuigen van de architect (passer, T-lat, driehoek en schietlood) (foto Linda Van Santvoort)

franse architect-restaurateur Viollet-le-Duc.

Die ervaring zou De Curte ook laten gelden na zijn terugkeer naar België in enkele grote restauratie-opdrachten o.a. voor de Brusselse Sint-Goedele en voor de basiliek in Halle. De invloed van Viollet-le-Duc laat zich ook gelden in zijn creatief werk zoals mag blijken in het neogotische portaal van de oude O.-L.-Vrouwerk van Laken afsluit en uit het herdenkingsmonument van Leopold I in het park van Laken; bij dit laatste is de herinnering aan het vieringstorentje van de Parijse Notre-Dame - meesterwerk van Viollet-le-Duc - zelfs niet veraf.

De relatie Brussel-Parijs tijdens het fin-de-siècle

In de laatste decennia van de 19de eeuw zal de relatie Brussel-Parijs nieuwe impulsen krijgen. Even ziet het er zelfs naar uit dat Brussel het artistieke voortouw neemt. Hierbij speelde de avant-gardistische kunstenaarsgroep "Les XX" een toonaangevende rol. Op haar initiatief werd jaarlijks in Brussel een tentoonstelling georganiseerd met internationale uitstraling. De Franse aanwezigheid op die tentoonstellingen was belangrijk : onder de tentoonstellende gasten vinden we opnieuw de naam van beeldhouwer Auguste Rodin.

Medestichter en een van de boegbeelden van de groep "Les XX" was de Belgische kunstenaar **Fernand Khnopff (1858-1921) (begraven op Laken, perk 28, weg 4)** die nadat hij een tijd in de leer ging bij de Lakense kunstschilder **Xavier Mellery (begraven op Laken)** zijn

opleiding in Parijs vervolgde in de periode 1877-79 en er onder andere de overbekende 'Academie Julian' volgde. Hij maakte er kennis met de Parijse kunstenaar Gustave Moreau met wie hij heel zijn leven bevriend zou blijven.

Als overtuigd symbolist laat Khnopff zich o.a. inspireren door het werk van Gustave Flaubert en Péladan. Khnopffs deelname aan Parijse tentoonstellingen (salon 'Rose+Croix' vanaf 1892 ...), zijn verblijf aldaar in 1884, 1887, 1889 en zijn intense contacten met de Parijse symbolisten en de litteraire wereld maken hem tot een spilfiguur in de artistieke wisselwerking Brussel-Parijs van het fin-de-siècle.

Linda Van Santvoort

(1) Victor-Gaston MARTINY & Nadia MOSELMAANS, *L'enseignement de l'Architecture à l'Académie des Beaux-Arts de Bruxelles. Des origines à la réforme de 1977*, in *Académie de Bruxelles. Deux siècles d'architecture*, A.A.M., Bruxelles, 1989, p. 34-36.

(2) Idem, p. 36.

(3) Jan FABER, *Tilman François SUYS (1783-1861). Een Nederlands-Belgisch architect uit het begin van de negentiende eeuw met een voorlopige catalogus van zijn nog bestaande tekeningen*, doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis, Vrije Universiteit Amsterdam, 1986, p. 9-11.

(4) Zie bijdrage Linda Van Santvoort, *Epitaf Nieuwsbrief*, nr. 29.

(5) Dit citaat wordt aangehaald door Sibylle VALCKE, *T.F. Suys, architect van het huis en de ateliers van de schilder F.-J. Navez*, in *De Woonsteden door de eeuwen heen*, (1994), p. 43. Zij citeert op haar beurt uit de biografie van Navez door Louis Alvin, 1871.

(6) *Académie. 275 jaar kunstonderwijs aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten van Brussel*, Gemeentekrediet, Brussel, 1987, Biografische nota Navez, A.M./D.P., p. 206.

(7) *Académie, op. cit.*, 1987, Biografische nota Edouard De Bieffe, A.M./D.P., p. 150.

(8) Jules DU JARDIN, *L'Art Flamand. La renaissance du XIXe siècle*, Bruxelles (dl.4), 1898, p. 48.

(9) Zie in dat verband het artikel van Lode DE CLERCO, *De restauratie van het Ghemarmonium op het kerkhof van Laken*, in *M & L*, mei-juni 1992, p. 41-49.

(10) Met bijdragen van Isabelle Vassalo, Antoinette Le Normand-Romain, Hélène Marraud, Claudine Judrin, Alain Beausire, Diane Tytgat, Hugo Lettens, Bénédicte Garnier.

(11) Met wie Rodin vriendschap sloot tijdens zijn verblijf in België wordt uitvoerig toegelicht in de bijdrage *Les amis belges*, in *Vers L'Age d'Airin*, op. cit.

(12) Geciteerd in de bijdrage van Antoinette Le Normand-Romain: *Du brio au génie*, in *Vers L'Age d'Airin*, op. cit.

(13) Brief bewaard in het archief Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, Brussel.

(14) Brief bewaard in het archief Nationale Bank, 3 oktober 1862.

(15) Bewaard in het archief Kasteel van Gaasbeek.

(16) Brief bewaard in Algemeen Rijksarchief, Brussel.

(17) MEIRSSCHAUT Pol, *Les sculptures de plein air à Bruxelles*, Bruxelles, 1900, p. 202.

(18) Zie in dit verband een bijdrage van Jos VANDENBREEDEN, *Epitaf Nieuwsbrief*, nr. 11/12.

Op 16 september 1987, overleed Ernest Salu, laatste van drie generaties beeldhouwers actief op de begraafplaats van Laken.

Onderhandelingen over een toekomstig centrum voor funeraire archeologie waren nog maar nauwelijks aan de gang. Ernest Salu was dit initiatief zeer genegen. Zijn erfgenamen hebben de wens van hun vader inductig, samen met Epitaaf de realisatie van het centrum in het atelier mogelijk gemaakt.

Tien jaar later is het centrum voor funeraire archeologie in de voormalige ateliers Salu bijna realiteit.

De nagedachtenis van het beeldhouwersgeslacht Salu zal in dit centrum levend worden gehouden.

Open-Monumentendagen 1997

In Vlaanderen staat de de Open-Monumentendag op zondag 14 september in het teken van de arbeid.

Onze keuze gaat hierbij naar :

- **De Grafheuvel van Baron Coppens** in Geel (Baron Coppensdreef), 13-18 uur, gids.
- **De Begraafplaats Campo Santo** in Sint-Amandsberg (Visitatiestraat), gidsbeurten om 10 00, 11 00, 14 00, 15 30 en 17 00 uur
- **De Gemeentelijke begraafplaats van Hamme** (Oost-Vlaanderen, Driegotenkouterstraat) waar vanaf 10 00 uur doorlopend wordt gegidst door Epitaaf-lid Erik De Rycke. Tegelijk worden twee laat-19de-eeuwse lijkkoetsen uit hun loods gehaald en gedocumenteerd.

De Open-Monumentendagen 1997 in Brussel op zaterdag 20 en zondag 21 september, besteden aandacht aan de architecturale gehelen.

Epitaaf vzw zal naar aanleiding hiervan enkele gratis rondleidingen (1 uur) verzorgen op het **Kerkhof van Laken**, telkens om 10 30 en 14 30 uur in het Nederlands, om 11 00 en 15 00 uur in het Frans. De poorten van het kerkhof gaan open om 8 30 uur en sluiten om 16 30 uur. Belangstellenden die het kerkhof op eigen houtje wensen te verkennen kunnen de tekst van de geleide bezoeken verkrijgen in het aanpalende **Grafbeeldhouwersatelier Ernest Salu**, Onze-Lieve-Vrouwvoorplein 16. Dit atelier zal openstaan voor bezoekers van 10 00 uur tot 16.00 uur zonder onderbreking.

Donderdag 2 oktober in LEUVEN

- **Studiedag rond de perceptie van de dood in de 15de eeuw**, georganiseerd door de K.U.Leuven - Departement Geschiedenis - Instituut voor Middeleeuwse Studies, Erasmushuis, Blijde Inkomststraat 21, 14u 30, toegang gratis.
- **Polyfonisch concert in het kader van het Festival van Vlaanderen : De Dood in de muziek uit de 15de eeuw** (Ockegem, Isaac, de la Rue, Binchois e.a.) door het Daedalus Ensemble o.l.v. Roberto Festa, in de Sint-Geertruikerk, 20u30, 600 BEF (introdunctie op het concert om 19u30 in het Geertruihof, vlakbij de kerk, gratis).

Donderdag 30 oktober in SINT-NIKLAAS

- **Ein deutsches Requiem van Johannes Brahms**, in het kader van het Festival van Vlaanderen, door Symfonieorkest van Vlaanderen, Ex Tempore en Chœur de Chambre de Namur, o.l.v. Florian Heyerick, Greetje Anthoni, sopraan, Werner Van Mechelen, bariton, in de Onze-Lieve-Vrouwekerk, 20 u (info 03/766.39.39)

EPITAAF vzw

Onze-Lieve-Vrouwvoorplein 16 - 1020 Brussel

MET DE STEUN VAN

BRUSSELS
HOOFDSTEDELIJK
GEWEST

VLAAMSE
GEMEENSCHAPS
COMMISSIE

Jaarabonnement en lidmaatschap 1997 : 550 BEF door overschrijving op rekening 068-2039260-56 van Epitaaf met vermelding van naam, adres en jaartal. Vanaf een bedrag van 1.000 BEF wordt u steunend lid van Epitaaf.

Redactie : Bert Bracke, Filip Tas, Linda Van Santvoort, Martine Wynants. Met medewerking van Marcel Celis.

Deze Nieuwsbrief werd gezet en gedrukt door Carto, 1030 Brussel. V.U. Linda Van Santvoort, O.-L.-Vrouwvoorplein 16, 1020 Brussel.